

Història *versus* literatura: Apunts sobre Rodes, Grècia i l'Orient en textos catalans medievals

Albert G. Hauf
Institut d'Estudis Catalans
Universitat de València

Voldria, en primer lloc, agrair a la col·lega doctora Maria Teresa Ferrer l'atenció d'haver-me convidat a participar en aquestes Jornades, l'objectiu de les quals no és cap altre que el reclamar l'atenció sobre una parcel·la de la història catalana apassionant i sovint ignorada pel públic en general i fins i tot pels nostres estudiosos, molts dels quals no han trobat gens fàcil de continuar la tasca gegantina i les pautes d'exigència acadèmica marcades per l'admirat Antoni Rubió i Lluch. Ara que la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC ha tingut la bona pensada de tornar posar en circulació els seus famosos i imprescindibles *Documents per la història de la cultura catalana medieval* (I, 2001), sembla una avinentesa excel·lent per a tractar d'incidir en els importants lligams de tota classe que vincularen el nostre país amb les terres del Llevant medieval, que no són, precisament, com semblen creure a Madrid, les de València, sinó les de l'imperi Bizantí, Terra Santa, i fins i tot les més llunyanes, ocupades per l'Imperi mongol.

Tal com indica el títol, centraré, en primer lloc, la meva atenció i la vostra en uns textos medievals que tenen un evident doble vessant historiogràfic o documental, com a descripció, reflexió o mer ressò sentimental o propagandístic o de reacció davant determinats fets específics, però que poden també considerar-se literaris, i que han deixat una possible empremta en la tradició cultural del nostre país. Tenint en compte el caràcter eminentment divulgatiu d'aquestes Jornades, procuraré combinar una presentació suficient i la relectura dels materials que m'han semblat més rellevants sobre el tema que hom m'han assenyalat, en un esforç de síntesi expositiva de les aportacions, alienes i pròpies, que considero que poden ser més interessants per al públic ací present.

Tant la presentació com les dues primeres sessions de les Jornades ja han fet prou palès fins a quin punt hom associa en bona part la presència catalana en Orient amb els fets narrats a la famosa *Crònica* de Muntaner sobre la Companyia Catalana i la creació del ducat d'Atenes i Neopàtria (Hauf, 1993a), matèria en la qual m'ha semblat que no calia insistir més, tenint en compte l'abundosa bibliografia ja existent, entre la qual també voldria destacar, des d'una perspectiva historiogràfica, els excel·lents i sovint oblidats treballs de Zimmermann (1987) i Keightley (1979). Però hom no coneix, potser, tan bé algun altre episodi precedent de la nostra

història que, tot i malaguanyat, anticipa aquell protagonisme catalalanoaragonès en terres de Levant. Em refereixo a la frustrada croada de Jaume I, el Conqueridor, i al seu projecte de col·laboració amb els tàrtars.

1. El precedent de la croada de Jaume I: una fallida oportunitat de col·laboració amb l'Imperi mongol?

En el capítol 457, que ara és el capítol 458 de l'edició crítica (Bruguera, II, 1991, p. 330) del seu *Llibre dels fets*, obra que, tot i el seu relleu historiogràfic, la crítica filològica més recent considera un text de creació literària (Pujol, 1991, I, p. 341-419, i 1996), el rei en Jaume es va mostrar especialment dolgut pel fet —que té bona cura d'assenyalar— que en arribar a Perpinyà es va trobar una carta de desafiament de don Ferris de Liçana i també amb un missatger (potser cal accentuar ací *missatge* en el text català, d'acord amb el sentit, prou evident en la versió llatina). Aquest portà al rei una ambaixada «de gran amor», de part del rei dels tàrtars, al qual qualifica «del pus alt rei del món». L'ambaixada li resultà tan satisfactòria que el compensà amb escreix, segons explica amb una comparança cinegètica, del desplaer que li causava la imperitència d'un seu vassall de menor rang (ed. Soldevila, 1971, p. 162):

E entrà en aquell dia mateix un missatge del rei dels Tartres. E dixem nós que d'açò ens teniem nós per pus aontats, car en aquell dia nos era venguda carta del pus alt rei del món de gran amor, e don Ferris de Liçana ens acuidava[...]

Cfr. per ed. San Pedro, 1984, p. 368:

pervenit ad eum nuncius sollempnis regis Tartarorum litteras eius habens ad Regem magne dilectionis et amicitie contentivas.

Sembla natural deduir que hi ha una possible relació de causa-efecte entre aquest contacte, que pel que sembla va adular la vanitat del nostre rei, i que hom situa cap al febrer del 1267 (Soldevila, p. 366), i la tramesa d'un enviat, suposadament destinat a contestar i /o a discutir i avaluar *in situ* les propostes d'aquell «pus alt rei del món», que no és altre que el khan Abagha (1265-1282). El cas és que, com bé explica Jaume I, en els capítols 475-476 (ara 476-477 de l'edició Bruguera, II, p. 338-339) del seu bell llibre de memòries, durant una breu visita que va fer al rei Alfonso X, mentre es trobava a Toledo (ed. Soldevila, p. 166):

[...] venc-nos missatge que a) Jacme d'Alarig, qui era nostre e nós l'haviem enviat al rei dels Tartres, que era vengut de lla e que ens portava bon missatge. E ab ell venien dos tartres, honrats hòmens, mas la u era pus honrat e havia major poder. b) E dixem-ho al rei de Castela, e el rei

tenc la cosa per gran, e per esquiva e fort meravellosa, c) e dix.nos que *aquella gent era molt falsa*, per què *havia temor que quan nós fóssem lla, que ells no ens complissen aquelles paraules que ens enviaven a dir*, per ço com lo fait era molt gran; però que coneixia bé que, si Nostre Senyor nos hi volia guiar, que *anc tan bon fait ne tan honrat no féu negun rei: que tota la sancta terra d'Ultramar e el Sepulcre se'n poria guanyar*, d) e ell no ens ho podia consellar per nulla res.

IV, c. xx, ed. San Pedro, p. 374:

[*Ut gaudia gaudiis adderentur*], die sui introitus in Toletum venit nuncius dicens, quod Iacobus Alarici, quem rex miserat ad Regem tartarorum, venerat et aportabat Regi gratam legationem. Veniebantque cum eo duo tartari homines honorabiles et regis receptione dignos. Dixit hoc Rex Regi Castelle, et reputavit Rex Castelle hanc rem valde magnam et extraneam [*in Yspania*] et nimia admiratione dignam. Responditque Regi: Gens ista perfidissima est, et falsitate letatur propter quod nos timemus quin ad deceptionem vestram intendat, *et cum vos ad partes illas sua sagacitate atraxerint* prona sagacitate decipiant, quia hoc negotium est nimis magnum. Unum autem, inquit, iudicamus, quod si factum a Deo processerit, est toti mundo admirabile, et alicui Regi usque ad hec tempora non concessum. Sepulcrum enim et tota terra promissionis posset inde adquiri ecclesie sancte Dei. Ipse autem nullatenus consulebat.

Ja he indicat amb lletres minúscules inserides dins del text del *Llibre dels fets*, els punts més importants que el rei volia que remarquéssim i també els afegitons posteriors. Podem, doncs, concloure, que Jaume I s'havia interessat suficientment pel tema que li havia plantejat Abagha, fins al punt d'enviar-li un ambaixador, i que, en principi ell considerava la resposta positiva «portava bon missatge». La consulta al seu savi gendre combinava potser un desig sincer de conèixer el seu parer, amb la natural vanitat d'apuntar-se una victòria diplomàtica davant dels castellans arrogants. De la mateixa manera, podem conjecturar que la resposta rebuda té dues possibles vessants: una primera reacció autèntica de suspicàcia, basada en allò que evidentment cal suposar que el monarca castellà havia llegit i sentit contar sobre els tàrtars, i una altra d'admiració, no sabem si sincera o envejosa, davant un esdeveniment únic, almenys a la península Ibèrica (que Marsili glossa pel seu compte: «in Yspania»). Cal remarcar que tot fent una elisió, el text insinua més que no detalla i «quan fóssem allà», s'ha de llegir amb conjunció amb «sancta terra d'Ultramar e el Sepulcre». Intuïm que la proposta té a veure amb una expedició al Llevant, de la qual podria derivar-se l'alliberament de Jerusalem. Ens preguntem de seguida quin possible interès podia tenir el nou gran khan Abagha en una tal conquesta, i què es proposava en realitat. Alfonso, prudentment, pensà en una possible enganyifa, i que l'esment de Jerusalem no és més que un perillós reclam. Raó per la qual desaconsellà de forma categòrica i repetida l'acceptació d'una proposta que hom no precisava en què consistia, i la reacció del Conqueridor, descrita a continuació, tampoc no va acabar de perfilar-ho gaire. Destaca de manera clara el sentit del tot providencial que Jaume I atorgà a aquell nou gran fet o gesta que interpreta fent-se clar ressò del *Deus vult* (Déu ho vol), que era el lema tradicional dels croats (Soldevila, p. 166):

E nós responem-li que ben li graïem ço que ell nos deïa, e ben semblava en les paraules que ens amava. E responem-li axí, que vera cosa era e certa que *el feít era gran, e a) negun rei qui fos deçà mar no hanc paria ne amor ab aquells tartres : la una que de poc temps a ençà era començat lo llur poder, b) l'altra que anc ells no enviaren missatge a negun rei de crestians que haguessen llur amor de més enfora: e pus a nós havien enviat mesatge senyaladament entre los altres, c) semblava obra de Déu que lli volia açò comanar a nós que nós ho faéssem: d) e pus ell ho volia, que nós no li fugiríem per regard, ni per temor de nostre cors, ni per molt que ens hagués a costar, que nós aquesta cosa no provàssem, a tot nostre poder, si que Déus se tengué per servit de nós per la bona volentat que li havíem[...]* E dix ell:-Nostre Senyor ho vulla, que ben vos en prenda.

Cfr. amb:

Responditque ei Rex: Regratiamur vobis Rex, quia placet nobis consulere, ex amore enim cordis intimo huiusmodi procedunt sermones. Ffactum autem quod tangitis, vere magnum est et magnum consideratur, sed sua dispositio est talis, quod non debet omitti. a) *Usque modo enim inauditum extittit, quod Rex tartarorum amicitiam contrahere procuraverit cum aliquo rege christianorum citramarino. b) tum quia gens est iam ab antiquo potentiam habens, [tum quia ferorum et valde remota,] non communicavit legationes suas nostris regibus, neque curavit recipere, nobis exceptis. c) Si igitur [sua ferocitate deposita,] ad nos solum modo, et non ad alium Regem quemcumque de nostris contemporaneis] legati venerunt, amicitiam rogant tartari, [et nos in suum vocant adiutorium, suumque nobis promittunt], d) videtur quod a Deo procedat negocium et ad hoc nos decreverit sua providencia eligendum. Oportet ergo nos in omni eventu huius tante rei experimentum accipere, neque timore quocumque [neque laboribus corporis, neque longe navigations tedio], neque magnorum sump-tuum onere poterimus deinduci... Placeat ergo quod Deus ordinat. Nam nihil mali potest nobis evenire, ubi nos Deus ad tam grande bonum elegit. Dixitque ei Rex Castelle: Sic fiat confirmante Deo, ut bene vobis accidat in hoc facto.*

La versió llatina, ultra corregir radicalment la primera raó adduïda, segons la qual el tàrtars acabaven d'emergir com a gran potència, especifica que en realitat el que hom acabava de fer era sancionar un pacte d'ajuda mútua. Ja veurem fins a quin punt Jaume I s'enganyava, o no, tot suposant que ell era l'únic rei cristià destinatari de semblants peticions de col·laboració i el ver-tader abast de la pragmàtica proposta dels llunyans aliats. El cas és, que segons el *Llibre dels fets* (cap. 477/478) la notícia, aviat divulgada, prenia un caràcter de croada, com ho proven les adhesions i l'oferta d'ajuda, més o menys sinceres, d'alguns caps de les ordes militars, com ara el mestre d'Uclès i dels hospitalers, que li expressaren la voluntat de participar-hi de manera activa. Alfonso no solament aprovà la col·laboració d'aquests seus súbdits, sinó que oferí el tri-but que acabava de rebre del rei de Granada (cap. 478/479-490/491).

El projecte es concreta a partir del capítol 481/482, tot d'una que el rei arriba a València (ed. Soldevila, p. 168; ed. Bruguera, p. 342; cfr. Marsili, ed. cit., p. 376):

E nós que érem en València venc-nos Jacme Alarich ab los tartres e altre missatgé de Grècia que hi havia, e dixeren-nos de part del gran Ca, qui ere rei dels tartres, que ell havia cor e volentat d'ajudar-nos, e que venguéssem a Alaias o en altre lloc, e que ell eixiria a nós, e per sa terra trobaríem ço que mester hauríem, e així poríem ab ells ensems conquerir lo Sepulcre. E deïa que ell nos bastaria de genys, e ens bastaria de conduit. E dix-nos l'altre missatgé de Paliàlogo, emperador dels grecs, que ell nos enviaria per mar conduit.

Veiem que es planteja com una operació conjunta, que comptava amb el suport tàctic dels bizantins. I tenim la impressió que l'emperador de Constantinoble, en realitat sogre d'Abagha, actuà com a soci capitalista i possible garantia de la bona fe d'aquest.

Els capítols següents narren que el rei, fidel al pla traçat, i malgrat les súpriques dels seus fills, reuní en Barcelona «entre cavallers e hòmens a cavall bé vuit-cents o pus» (cap. 482/483, Soldevila, p. 169; Bruguera, II, p. 342, cfr. amb Nicolau d'Olwer, 1974/4, p. 23-24, i Giunta, 1989, p. 31-37) i es féu a la vela el 4 de setembre de 1269. De pas per les Balears, llogà tres naus grans amb els importants subsidis monetaris dels mallorquins, i després de carregar les abundants provisions aportades pels menorquins, inicià una peripècia descrita amb una aparent total sinceritat pel rei, però que, ara mateix, resulta difícil saber si en el fons va destinada a justificar la seva posterior opció: navegaven en rota, hom aconsellà al rei que tornés a Barcelona per a tractar de reagrupar els vaixells; embarcà de bell nou acompanyat de l'única galera que trobà en la Ciutat Comtal, fins que a l'altura de Menorca (cap. 485/486) aconseguí de divisar disset naus, el gros de l'estol, i finalment fou víctima d'una sèrie d'extraordinaris temporals amb terribles vents variants, minuciosament descrits en el *Llibre dels fets* amb precisió tècnica «sí que deïen los mariners que havien estat vint-e-cinc vegades en oltramar que anc no viren tan mal temps com aquell era estat» (cap. 486/487, Soldevila, p. 169; Bruguera, II, p. 344). Arribat a aquest punt, el rei s'adreçà a l'almirall Ramon Marquet i als cavallers presents —cerçà, doncs, una audiència suficientment prestigiosa— per a testificar i justificar la seva important determinació. Adduï, en primer lloc, d'acord amb la seva coneguda lògica providencialista, la mateixa voluntat divina, que es manifestava en els elements contraris al seu propòsit. Ens brinda, de pas, una notícia fins ara, que jo sàpiga, no confirmada documentalment, relativa a una fallida temptativa precedent de croada jaumina (cap. 487/488, ed. Soldevila, p. 169; ed. Bruguera, p. 344):

a) sembla-nos que *Nostre Senyor no vol que nos passem en Oltramar, car ja altra vegada nos n'érem aparellats per passar Ila, si que disset dies e disset nuits durà lo mal temps que anc no ens poguem recollir[...]*.

Al·legà, a més, la insistència, en nom d'allò més sagrat, i l'opinió unànime (noteu l'efecte acumulatiu de l'ús de la conjunció e, i de la mateixa sintaxi emprada) de tots els representats principals de l'expedició, que esmenten tanmateix un factor: la boira, que hom segurament hauria d'haver tingut en compte abans de fer-se a la mar i que no sembla haver afectat gaire (!) els vaixells restants que arribaren a Acre (cap. 488, ed. cit., p. 169 i 344):

b) Ab tant venc-nos lo bisbe de Barcelona, e el mestre del Temple, e el mestre de l'Espital qui eren de nostra terra, e ab tots los prohòmens de Barcelona, e ab los senyors de les naus, e ab los mariners, e demanaren-nos mercè per Déus e per sancta Maria que nós no volguésem fer aquell viatge ; car ells havien paor per les grans fosques que eren en Acre a entrada d'hivern que no errasen la terra[...] E per les pregàries que ells nos faeren, e quant coneguem que deien veritat haguem a romanir[...].

Dóna, encara, finalment, dues altres justificacions: la primera, lletra *c*, de caire tècnic, la seva nau era més baixa que les altres que continuaren la navegació sense més obstacles i podien orsar, o sigui: «navegar contra la direcció del vent, fent anar la proa cap al vent, sia girant el timó, sia també afegint veles a popa i traient-ne de proa» (DCVB), cosa que no podia fer la seva (cap. 489, ed. cit., p. 170 i 345):

c) e, si per aventura negun demanava per qual raó no passà la nostra nau ni aquelles que ab nós se'n tornaren així com les altres hi passaren, aquesta és la raó: car ells havien lo vent del llebeig tant complit que es podien aorçar per fer llur viatge, e nós no podíem sobrepujar el vent per ço que érem pus bais que ells no eren.

La segona, lletra *d*, ens porta de bell nou a l'àmbit transcendent: el rei demanà la seva intercessió a «nostra dona sancta Maria» de València, una advocació directament relacionada amb la conquesta, i que si la voluntat del seu fill divinal és que dugui a terme l'empresa iniciada que li ho mostri atorgant-li el bon temps necessari; en cas contrari, que li permeti tornar a pregar davant el seu altar, és a dir que el deixi retornar sa i estalvi als seus dominis. Notem com insisteix en la tradicional idea del judici de Déu, i en la seva total disposició a morir. Traslladava, en el fons, la responsabilitat del seu acte a la Providència divina, a la qual presentava una alternativa ben marcada en el text jaumí per l'alternança de la subordinació condicional *si/si* (cap. 489, ed. cit., p. 170 i 345-346):

d) [...] pregam a nostra dona sancta Maria de València que pregà's al seu car fill, mentre que érem en aquell turment, ben per tres dies e per tres nuits, [...] que si ell tenia per bo lo passatge nostre que ell no'ns lleixàs complir, car no hi guardariem nós mort que ens en pogués venir e dan, e si ell entenia que no fos profitable a nós ni al crestianisme, que ens tornàs denant lo seu altar de Nostra Dona sancta Maria de València. E a ella plac que nós hi venguésem [...].

La força de la natura descontrolada que interpretava com la voluntat divina l'obligà a desembarcar a la costa francesa, on agraià a la Verge haver escapat a les tempestes. Arribat a Montpeller, hagué d'escoltar, tanmateix, veus crítiques del bisbe de Magalona i dels cavallers que opinaven que hauria de tornar a embarcar-se una vegada reposat i revituallat, i no desemparar l'expedició («que podem refrescar aquí e conduyt, per ço quant nostra companya seria molt marrida, ni no ens hi trobavem», cap. 490, ed. cit., p. 170 i 346-347). Ell volia saber

de qui era aquesta opinió i quins mitjans aportarien tots plegats a l'empresa, de manera que resulta prou evident que ni tan sols bastarien per a compensar les terribles pèrdues. El *Llibre dels fets* té bona cura de transcriure'ns el diàleg entre el rei i en Ramon Marc, suposada font de les crítiques que circulaven, tot fent confessar a aquest la superioritat del rei com a estrateg, i deixant malparats els objectors, els quals es donaren per al·ludits de l'explícita reprensió reial, dirigida no solament a ells, sinó a tots els futurs lectors (Marsili, ed. cit., IV, cap. xxvi, p. 380-381):

e) e vull saber de vós si sots en est acord que jo torn en Oltramar. Senyor —dix ell—, *d'altre fait vos sabria bé aconsellar, mas del fait de les armes vós ne sabets més que jo. E el bisbe e En Ramon..., que m'ho havien dit tengren-se per represes de ço que dit havien...* (cap. 491, ed. cit. 170 i 346-347). Cf. amb: *Interrogo igitur vos, si vobis videtur bonum, quod nos iterato viaticum resumamus. Respondit Raimundus Marci: Domine, scirem ego in aliis factis meum dare consilium. Sed in facto armorum plus vos scitis quam ego. Eligite quod vobis melius videatur. Quod enim nos in hoc facto contigerit ignorare, certe ego neque alii agnoscere non poterimus neque in eligendo elicere veritatem. Super huiusmodi responso erubuit Episcopus et Raimundos Galcemi, quia audierunt se captos fuisse in sermone.*

Tanmateix Jaume convocà encara els cònsols i prohoms de Montpeller a una reunió on s'excusà de bell nou, i explanà les raons que ja coneixem (cap. 492) i aprofità per a demanar subsidis. La resposta que li donaren (cap. 493) sembla força significativa, ja que li prometeren la quantitat de 60.000 sous quan tornés a embarcar-se cap a ultramar («que quan nós passaríem en Oltramar, que l'ajuda que es farien acabar seixant mil·lia sous de torneses»), rèplica que provocà un cínic i enutjat comentari del rei, ja que, segons diu irònicament: «només el volen ajudar si el saben lluny i en perill de mort!» (cap. 493, p. 171 i 348).

Ací s'acaba la informació que sobre el tema podem trobar a les memòries reials, informació completada per l'erudició de Francesc Carreras i Candi (1909, en especial, p. 123 i s.), i al valuós *Llibre de racions al Orient* que fa temps va exhumar (ACA, reg. 17, f. 117-144), on, mercès a les anotacions sobre provisions i pagaments als membres de l'expedició, podem avaluar l'abast i el nombre del contingent, format per cavalls armats i ballesters a peu i a cavall, que arribà de manera escalonada al port d'Acre, al final del mes d'octubre; les pèrdues patides durant el viatge, els noms dels cavallers i dels propietaris de les naus, etc. Carreras (p. 121) calcula que foren uns 440 cavalls armats, 163 ballesters a peu i 20 a cavall, liderats per l'infant Pedro Ferrandis, que esperaven a Acre l'arribada del rei. Quan aquest no va aparèixer, 254 cavalls armats i 64 homes a peu van retornar de seguida amb Ferran Sanxis, fill bastard del rei. La resta va quedar-s'hi uns quatre mesos més, i les pèrdues de personal, sobretot de ballesters, permeten suposar que no van restar del tot inactius.

Ara bé, les notícies puntuals del *Llibre de racions al Orient* ens ofereixen una sèrie de dades objectives ben interessants, com ara que: en la nau que tocà port el dia 22 d'octubre hi «venc lo misatgè de l'emperador de Trapasonda, i en la d'en Pere Ris, que va arribar dia 24 hi anava lo

misatgé de l'Emperador de Constantinopla». Un i altre van romandre amb l'host, ja que van cobrar la segona ració (p. 131). En el capítol de despeses, ultra una entrada de dos besants pagats a un espia («Ítem, pagam a l'espia II besants», p. 136), hi figuren també les causades per raó del missatger del tàrtar que aportà Jacme d'Alarig, entre d'altres (p. 135):

donam *al misatger Major* III canes de preset vermell et II enaps d'argent.

Ítem, donam *al misatger de l'arcabisbe d'Artzenga*, III canes de preset vermell et II enaps d'argent.

Ítem, donam *al misatger del rey d'Erminia*, III canes de preset vermell et II enaps d'argent.

Ítem, donam *an Jacme d'Alarig* III canes de preset vermell et I enap d'argent.

Consta, a més, que els diners bestrets tant per al pagament de les racions com per als esmenats presents de «tela pintada» i copes d'argent, provenien, en tot o en part, de l'ajuda monetària en besants d'or feta per l'emperador Miquel Paleòleg (p. 138: «dels que ac de Paliòlogo, per a obs de la ració[...]; de ssò que venc de Paliòlogo et foren donats a la meció dels misatgés del tàrtar et d'En Jaume d'Alarig»), al qual també es fa referència en parlar de la provisió d'ordi i semblants («ordi qui fo del de Paliòlogo»). Sembla, doncs, que aquest va acomplir allò pactat.

Si analitzem una mica aquesta informació guanyem la impressió que, o bé els components de l'ambaixada arribada a València tornaren amb els expedicionaris, o en restà una representació suficient per a acompanyar-los. El grec no presenta problemes, però l'enviat de l'emperador de Trapisonda, aleshores vassall dels tàrtars, era, potser, el mateix *missatger major* que havia portat l'ambaixada del gran khan Abagha, que retornava acompanyat de Jaume d'Alarig. Desconeixem, tanmateix, quin era el paper de l'arquebisbe esmentat en el document, però allò que voldria remarcar ara i ací és la presència d'un emissari del rei d'Armènia, que per aquelles calendes era Hethoum I (1266-1269); presència silenciada pel *Llibre dels fets*. Tanmateix, quan segles més tard, i partint de l'estímul d'un ritual jaumí molt ben establert en la catedral de València, Pere Antoni Beuter, a la *Segunda parte de la Crònica de España* (II, cap. 60 i 52, 1604, i facs. 1995, p. 290 i 293-298), redactà la seva paràfrasi dels fets que acabem de resumir, inicià el capítol tractant de contestar algunes de les preguntes que el lector del *Llibre dels fets*, i nosaltres mateixos ens acabem de formular sobre els punts no suficientment aclarits per la narració reial, començant per la primera i més important, que és quin interès tenien el tàrtars per la conquesta de Terra Santa, i la segona pregunta, no menys important que sembla que van fer al nostre rei tant Alfonso de Castella com els prínceps aragonesos: «Pues los Tártaros, ¿quién los conoció de nuestras gentes? ¿quién son los Tártaros?» (Beuter, p. 295). Beuter presenta els tàrtars com a cristians (!) interessats a xafar entre dues forces convergents un enemic comú, el soldà d'Egipte: «De suerte que si los Príncipes de Poniente passauan allá con vn buen ejército, él se juntaría con ellos, y como todos eran Christianos haciendo la guerra común contra ellos, les destruirían del todo» (p. 293).

Sintetitzà així, en efecte, de manera tant succinta com eficient, el programa que la diplomàcia mongola va tractar de vendre durant segles al papa i als prínceps d'Occident. De fet, si hi parem esment, veiem que el mateix Beuter s'avançà a explicar «quién fue esta gente», en el capí-

tol immediatament precedent al de la narració de la croada jaumina: «Cap. II. De los Tártaros donde decienden, y por qué se llaman así, como sojuzgaron los Gorgitas, y como tomaron la fe guerreando contra los Turcos y Moros, conquistando la Persia y África, y Damasco, y a la fin el gran Cham llamado Haalón, *casó con vna dama del linage de los Reyes Magos que vinieron a Bethlehem*» (p. 290-203). En aquest capítol s'hi conté l'afirmació, no menys exhilerant per a un lector modern, segons la qual: «Cuatro años antes del concilio que se tuuo en León de Francia, por el Papa Gregorio décimo de este nombre, *recibieron los Tártaros la fe santa con el baptismo por la diligencia del Rey Aythón de Armenia [...]*».

A aquest rei Aitó, que participà, juntament amb el rei de Geòrgia en les victorioses campanyes del khan Haalón (Hülegü), casat amb la famosa Docuscantoón (Toquz-Kathun), «donzella que decendia del linage de los Reyes Magos» (Beuter, p. 293), atribueix, doncs, Beuter, la conversió del khan Mango (Mengkö), al qual va prometre no solament l'ajuda divina, sinó també la humana dels reis cristians d'Occident («y ayudarle hían los Príncipes del Poniente que todos eran Christianos» p. 391). Per a Beuter, doncs, la vinguda dels ambaixadors tàrtars al concili de Lió, en companyia —noteu-ho bé— dels armenis, i la cerimònia pública del bateig dels primers en presència dels pares conciliars fou una prova definitiva de la sinceritat de la conversió del gran khan! (p. 292).

Si llegim els capítols 524-535 del *Llibre dels fets* trobem corroborat que, segons el seu punt de vista personal, durant aquest famós concili el rei en Jaume va sentir públicament confirmada la seva fama pública d'estrateg, encara disposat a passar a ultramar. I en el pla que presentà oralment al papa, en oberta controvèrsia amb altres experts presents en la reunió que no s'estaren de fer-li objeccions, a les quals contestà amb arrogant superioritat, comprovem que la frustrada expedició de 1269, tot i que podia semblar força limitada en el desplegament de forces, responia a una estratègia premeditada, ja que el rei només aconsellà el papa d'enviar un contingent de «cinc-cents cavallers [...] e dos milia hòmens de peu per preparar el camí» (cap. 531, Soldevila, p. 181; Bruguera, II, p. 169).

En tot cas, la glossa de Beuter, prova, tot i que sigui molt *a posteriori*, com era d'important, abans d'organitzar qualsevol expedició, conèixer la fiabilitat dels possibles aliats, i les qualitats i les flaqueses dels enemics. I la informació que ens ofereix l'historiador valencià és una síntesi, crec que presa d'un llibre de Vicent Roca sobre la història dels turcs, publicat també a València el 1556,¹

1. Però 1555 segons el colofó. Vegeu, en especial, I, c. 13, ff. 31-31v, d'on transcriu, editant-lo, el fragment següent, ja que és una obra força rara, i la possible font emprada per Beuter: «Entretanto Haythón rey cathólico de la Armenia fue a Mango Can, emperador de los tártaros, christiano también, y suplicóle que le dicsse ayuda contra los turcos que tenía vezinos a sus tierras y para cobrar la sancta ciudad de Hierusalem de poder de los infieles. El qual fue contento, y dióle muchos soldados tártaros, y por general de ellos a Haolomo su hermano, el qual era casado con una señora llamada Bobuscátón, o Boucoscarón, descendiente de uno de los tres sanctos reyes Magos. Este valeroso cavallero llegó a Persia y sojuzgóla en seys meses de los turcos [...] y llegando sobre Tigado, que era una fortaleza inexpugnable de ciertos pueblos que se llamavan Assassinos, nunca la pudo tomar porque tenían los cercados quanto havían menester para mantenerse muchos años, pero dexó sobre ella un constante capitán con diez mil soldados y mandóle que no se moviesse de allí hasta tomar la tierra a la que tuvo cercada veynte y siete años continuos, y al fin dellos se rindieron los

on aquest autor parafrasejant les memòries jaumines, que sembla llegir de la mà de fra Pere Marsili, adobà també el plat amb tot un seguit d'informacions complementàries sobre tàrtars, georgians, armenis i grecs. Afirmà, per exemple, que Mango Khan era «christiano también» i arriba a qualificar Haalón de el «cahólico tártaro»(!). Roca resulta, però, molt més explícit que no Beuter, a l'hora de confessar d'on manleva les seves interessants explicacions sobre el context, sentit i gènesi de la malaguanyada croada jaumina. Aquesta font no és altra que «Fray Haythonio Armenio en un tratado que hizo de los Tártaros (f. xxxi)», o sigui, d'un llibret, suposadament destinat a acomplir una funció informativa, però que, en el fons, ben mirat no era cap altra cosa que un text de propaganda: *El llibre de les Istories d'Orient d'Aitò de Gorigos*, redactat en francès i llatí (ed. Kohler, 1906) i presentat pel seu autor, un armeni emparentat amb la casa reial del seu país, al papa Climent V, el 1307. Aquesta obra fou posteriorment traduïda al català i a l'aragonès cap a 1376 (ed. Hauf, 1989; Long, 1934; Nitti-Kasten, 1982), gràcies al mecenatge del gran mestre de Rodes Juan Fernández de Heredia (Hauf, 1996; Marín-Montaner, 1996; Cacho-Blecuà, 1997), el qual, com a expert estrateg i conseller del papa en matèries militars, el degué llegir en la mateixa biblioteca papal d'Avinyó i s'adonà de la seva importància. Copsà, segurament, que, tal com sembla demostrar l'exegesi posterior de l'historiador valencià setcentista i l'anterior de Vicent Roca, aquest llibre, tant per la informació objectiva que contenia, com per la tesi que plantejava, no solament hauria resultat útil al nostre rei en Jaume, a l'hora de valorar els pros i contres de la seva croada, sinó que en el fons continuava tenint interès mentre es mantingués en les terres de Llevant un equilibri de forces que permetés considerar l'oportunitat i la conveniència tàctica i política de col·laborar amb els mongols, en la lluita contra un enemic comú, dins de l'esperit ja preconitzat per les cartes que els ambaixadors del gran khan Abagha havien tramès al rei en Jaume i, molt abans, el 1248, Älgigidäi ja havia enviat

de dentro por faltarles solamente que vestir. Cuenta esta hystoria y guerra Fray Haythonio armenio *EN UN TRATADO QUE HIZO DE LOS TÁRTAROS*. De allí passó Haolono a la Mesopotamia [...] Enseñoreóse después el cathólico tártaro de mucha parte de la Soria [...] Los embaxadores que Haolono embió a España llegaron a esta ciudad de Valencia, la qual havia XXX años que la tenía el rey don Jayme cobrada de poder de los moros [...] Los tártaros suplicaron de parte de su señor al rey nuestro que quisiesse passar a la guerra y conquista de la tierra sancta que él le prometía de hallarse en ella con todo su poder. Vinieron también para el mismo effecto embaxadores para aquel esclarecido rey de Michael Paleólogo, emperador de Costantinópoli, porque sabían aquellos príncipes que el nuestro era muy temido y venturoso con paganos y que en cosas del servicio de Dios y ensalçamiento de su santa fe era muy enclinado, como lo mostró entonces, porque recibió los embaxadores con mucha alegría y respondiósle que el yría en aquel sancto viaje, y assí lo escribió y prometió al emperador griego y al príncipe tártaro, y aunque era ya nuestro rey de LX años, cumplió su palabra y apercibiose aquel mesmo verano del año del Señor de mil dozientos y sessenta y ocho y partió de Barcelona con muy gentil flota de navíos acompañados de muchos cavalleros y soldados destos reynos que le fueron a servir, y hallándose ya enfrente de la ysla de Menorca, le sobrevino tal tormenta que duró diezciocho días y con todo quería porfiar el valeroso rey de querer passar adelante en su santo camino, sino se lo desconsejaron algunos muy privados suyos y señaladamente su chanciller llamado Jayme Rocca, sacristán de la yglesia de Lérida, el qual fue después obispo de Huesca [...] así se huvo de bolver el malcontento príncipe, segunt lo escribe muy bien en un libro que haze de Hystorias Fray Pedro Marsilio de la orden de Predicadores [...]» (f. 31v).

a sant Lluís de França. Era, en el fons, indiferent si aquest enemic comú era el soldà d'Egipte o, més tard, el gran turc.

No sabem fins a quin punt el rei en Jaume va caure en el parany de creure al peu de la lletra les evidents i interessades invencions que cada dos per tres hom feia circular sobre la conversió d'uns cabdills mongols, en realitat del tot indiferents, almenys fins a la posterior conversió a la religió musulmana, al problema religiós. Sigui com sigui, una curiosa composició d'un poeta àulic de Jaume I, Cerverí de Girona, anomenada «Lo vers de la terra de Preste Johan», (ed. Coromines, 1998, I, 20, p. 132-140; Cabré, 1999, p. 37, Gosman, 1987, p. 219-227; Lewent, 1948-1949, p. 1-32), de la qual només copio un fragment especialment revelador (que he traduït tenint present les remarques de Coromines), sembla confirmar que en el nostre país ja circulaven notícies, més o menys fabuloses, sobre un mític monarca cristià de la Sobirana Índia (o Etiòpia), el qual, ultra cedir als reis cristians una Terra Santa que en realitat no posseïa, estaria disposat a col·laborar en una possible croada.

7)	I
<i>Volgr' ag<u>></u>ésson li rey aytal usatge com li rics reys Prestre Joan avia, c'un vaxel d'aur mirava, cascun dia, plen de terra, pessàn, dins son coratge que l'aur era vils e.l terra prezans: e que no.l des orgoyll nuyl·ls fols talans e fos menbrans , d'on fo e on iria.</i>	= Voldria que els reis tinguessin tal costum, com la que tenia el poderós Preste Joan, que cada dia contemplava un recipient d'or ple de terra, interiorment pensant, que l'or era vil i la terra preciosa: a fi que no li vingués cap foll desig d'orgull i recordés, d'on vingué i on aniria.
<i>E volgra, mays, que.ls laixés heretatge de la terra de vertat, que tenia, on negús hom ne domna no mentia...</i>	II = més voldria, que els deixés com herència la terra de veritat, que posseïa, on cap home ni dona no mentia...
<i>Mas la terra.ls laxet, per far estatge c'a Moïsen dix Déus que sotsmetria, ço és térra de promessió; qu'í à hom nom, si for l'autren lor seynoratge;</i>	III = Però els va deixar, per fer-se escàpol (per habitatge?) la terra que Déu va dir a Moïses que sotsmetria, és a dir: terra de promessió; que en té el nom, si no fos que altre en té la senyoria...

El mític preste Joan, que contempla ascèticament «la terra» (I), d'on, segons resa la litúrgia del dimecres de cendra, tots venim i a la qual la mort ens retorna, i l'estima molt més que no l'or, és presentat com a model a uns reis orgullosos i avars, aferrats a unes falses vàlues. La «terra» funciona ací com a correlatiu objectiu del *Pretz* o mèrit i també de la veritat, que el poeta voldria que haguessin heretat aquells mateixos reis, en comptes, potser, d'una Terra Santa que els

preste Joan no podia donar (i en això també pot ser acusat de mentider!), perquè en realitat no la posseïa, i a la qual, llur avarícia els impedia accedir, ja que no volien fer la despesa necessària. Aquesta idea de la cessió mentidera, la trobaríem confirmada en la tercera cobla, on la broma rauria en l'ús ambigu de «per far estatge» (que Coromines interpreta, crec que forçadament, com «per fer-se escàpol» del compromís d'una intervenció militar directa), i «terra de promissió». Una terra, doncs, que Déu va *prometre* a Moisès, i el preste Joan *ha promès* als reis d'Occident. El problema és que hi ha uns ocupants: els musulmans, que no tenen cap intenció de cedir-la!

Podem constatar, si més no, que en la cort aragonesa hi havia un rerefons de notícies més o menys fabuloses, com ara les de l'existència del preste Joan, notícies que, per a embolicar més la troca, hom devia ja mesclar amb les de la suposada conversió dels mongols, i llur intenció de cedir Terra Santa als cristians. Això facilitaria un estat de confusió encara ben perceptible en el *Tirant lo Blanc*. El plantejament més aviat realista, per no dir cínic, de Cerverí, almenys pel que respecta a la suposada cessió de Terra Santa (i no sabem si sobre la mateixa croada), fa pensar que hi havia, tanmateix, qui destriava el gra de la palla i es mirava l'afer amb un cert distanciament irònic, qui sap si sota la perspectiva més crítica de l'infant Pere, que sembla que passava el temps caçant, mentre el pare ultimava els preparatius del seu frustrat passatge.

Aquest enfocament distant sembla contradir el d'altres sirventesos de croada com el prou conegut d'Oliver lo Templier, que encoratja el rei de forma encomiàstica i, tenint en compte la provadíssima experiència guerrera del monarca, basa els seus càlculs numèrics en el nombre aproximat de participants en l'única croada documentable de 1269 (Milà, II, p. 1966/1962; Carreras, 1909, p. 113-114; Riquer, III, p. 1542; Hauf, 1989, II, p. 327):

8)

Rey d'Aragó de tot mal non chalen,
qu'avets conquest de Tortos'a Biar
e Malhoga, sovengau.us d'ultramar ...
E car vos es del mon lo pus ardit
de fagz d'armas, i Roma us hi convida
acorretz lai on tot lo mon vos crida
Rey d'Aragon, volgra.us vezer garnit
ab mil vassalhs vostre en cam florit..

= Rei d'Aragó, que podeu menysprear tot mal,
que haveu conquerit de Mallorca a Biar
i Mallorca, recordeu-vos de Ultramar...
i puix vós sou lo més valent del món
en fets d'armes, i Roma us hi convida
acudiu en ajuda, allà on tot el món us crida...
Rei d'Aragó, voldria veure-us armat
amb mil vassalls vostres en camp florit...

Tenim un altre sirventès de croada del mateix Cerverí clarament dedicat a Jaume I, el sentit del qual depèn, com passa sovint, de la lectura d'un mot clau, «tartz», que hom ha interpretat ben diversament:

9)	I
En breu sazò aurà .I jorn pretentori mas hom que< r>à baratz, car tal són sey contrari! Mel<s> que.I reys <En>Jacmes, ab mans , crey que plevischa pel lo<c> de Déu cobrar, e pels turc tondre, sol Roma .Is prest, que.s fay tan seynoriv<a> que.n pàron li layc, pech	= Dins poc temps arribarà el dia fatal (del judici), però hom cercarà subterfugis, car tals són els seus enemics! Sort que el rei En Jaume, amb molts, crec que es comprometrà a recuperar la terra de Déu, i a tondre els turcs només que Roma els ajudi, que es mostra tan superba que els laics li semblen idiotes.
	II
Tal ira.m dó c'a pauc pel cor no<.m> tori, car no.m pés c'us se.n port, can és morts, mas soari e anel; per què , e.I rey prech d'Aragó que.s garnischa <i>e pàs la mar, per tots los tartz confondre</i> que lay són prest, de nostra ley prexiva <i>mermar, d'on dan nos sech.</i>	= Tal tristesa em dóna, que per poc no se'm parteix el cor ja que no penso que un se'n porti, quan és mort, res més que sudari i anell; perquè prego al rei d'Aragó que s'armi, <i>i que passi la mar, per confondre tots els tardans</i> que allà estan disposats nostra sagrada Llei <i>minvar, d'on ens seguirà dany.</i>

L'encapçalament, o tres primers bordons, poden interpretar-se en un doble sentit, real i al·legòric. En el primer cas, hom pot pensar en el perill de la destrucció i el col·lapse del reducte cristià de Terra Santa, o, en el cas de la croada, en els perills d'una lluita imminent. Metafòricament parlant, el poeta sembla referir-se, però, d'una manera bastant sibil·lina i en sentit transcendent, a la batalla decisiva del dia de la mort i del judici. Tot recordant el perill de la mort eterna, estimula els oients a no tenir por a la mort física i a lluitar per tan bona causa, ja que morir per Déu pot ser una excel·lent manera d'escapar de l'enemic més perillós, que és el dimoni. Seria en aquest sentit que es presenta la croada jaumina com una oportunitat única de salvació eterna, dins l'estil tradicional dels sirventesos de croada, on s'identifica aquest amb el *lavador* espiritual o piscina provàtica que neteja les ànimes de tot pecat. L'obstacle vindria de part de Roma, si a causa de la seva arrogància no concedia al rei el subsidi o la participació en els béns eclesiàstics que devia haver sol·licitat. La retòrica tristesa del poeta, cal, doncs, suposar que deriva del fet que l'avarícia de la cúria romana pugui resultar un entrebanc. Per això recorda que els morts viatgen lleugers a la tomba, criticant la cobdícia romana. Segueixen a continuació els bordons polèmics. Una interpretació seria que el rei s'ha d'armar i ha de passar la «mar per confondre tots els tàrtars o tartres, que allà estàn disposats, a destruir la nostra religió sagrada».

Coromines (1988, II, p. 126) hi objecta que «no tenim notícies que es trobi mai tal variant del cat. mod. *tàrtars*, cat. antic *tartres*», i que «aquest nom no s'aplicava, ni mai s'ha aplicat, més que

als de l'Àsia Central (o els que envaïren la Rússia del nord) però no als turcs otomans ni a cap dels pobles de raça turca que, en un moment o altre, actuaren en el Mediterrani».

La primera objecció sembla assenyada.² La segona, potser no tant, com demostra la lectura de la versió catalana d'Aitó. I si recorrem a la història, com a possible auxiliar de la filologia, resulta difícil de creure que Jaume I, home més aviati lleial i fet d'una peça, que s'embarcava en una empresa, l'èxit de la qual depenia totalment de la col·laboració ben massiva dels seus aliats mongols, pensara a destruir-los amb uns mitjans tan migrats! D'altra banda, cal no oblidar que, almenys d'acord amb la propaganda oficial, els tàrtars no «estaven disposats a destruir la religió cristiana»; ben al contrari: circulava, com ja hem vist, el rumor —que Aitó de Gorigos en la seva *Flor e les Istòries d'Orient* va contribuir moltíssim a propagar—, que s'havien fet cristians i volien contribuir a defensar el cristianisme! La interpretació de Coromines, que dóna a «tartz» el significat de 'tardans', en el sentit de cavallers o reis reticents o mal disposats a participar, a causa de la desídia dels quals els musulmans d'ultramar destrueixen o estan a punt de destruir el cristianisme, tindria sentit, almenys en el context de l'única croada documentada del nostre rei. Ara bé, en realitat no sabem si aquest sirventès fa al·lusió a l'expedició derivada de la iniciativa del khan, o si es tracta, com hom ha suggerit i no és gens improbable, d'una frustrada temptativa prèvia, pensada en un estadi anterior al projecte de col·laboració catalanomongol, quan els tàrtars devien ser considerats encara enemics.³

2. La forma occitana generalment documentada és, en efecte, *tartari*, mentre que *tarz* és 'tard' (Levy, 1980), la qual cosa no vol dir que no pugui tractar-se d'un barbarisme o neologisme encunyat per Cerverí.

3. Aquesta possibilitat fou assenyalada pel professor Ernest Marcos Herrero, el qual es va decantar totalment per la lectura *tartz = tartres* proposada per Riquer, durant la discussió de la ponència, de resultes de la qual he tingut, a més, l'avinentesa de llegir la seva tesi doctoral, d'altra manera ben difícil de trobar, on hi ha un apartat dedicat a aquest hipotètic primer projecte de l'any 1260 (MARCOS, 1996, p. 218-221). Tot i que, com bé diu aquest autor, les fonts disponibles són escasses i donen poques notícies de l'empresa («Diese Quellen sind eigentlich von geringer Zahl und geben wenige Nachrichten über die Unternehmung»), tanmateix crida l'atenció un document aportat per HUICI (IV, 1982, p. 279-80), i ja esmentat per MIRET (1918, p. 303), segons el qual el monarca, el 13 d'agost de 1260, agraeix a la ciutat de Lleida la cessió de 15.000 marcs d'argent destinats «ad deffensionem Terre Sancte contra populum tartarorum». Expressió que m'havia passat per alt tot i que la recullen també NICOLAU D'OLWER (1974/3, p. 23) i GIUNTA (1989, p. 31, seguint d'Olwer), que crida poderosament l'atenció i planteja la qüestió d'un possible canvi de perspectives i potser d'aliances, a causa de l'eficàcia de la diplomàcia mongola, bizantina i armènia, i la lectura de textos de propaganda com ara la FIO. Sigui com sigui, tal com assenyalava el mateix Marcos (p. 221), resulta difícil de compaginar el que sabem gràcies a l'*Itinerari* reial (MIRET, p. 306-307) i aquest primer projecte esmentat en el *Llibre dels fets* (BRUGUERA, II, p. 344; SOLDEVILA, p. 169). Haig d'agrair ben sincerament al Dr. Marcos que m'hagi facilitat la lectura de la tesi, en la qual dedica també força espai a la croada de 1269 i als seus possibles motius, així com als preparatius, als contingents i als resultats (p. 370-388, 391-434). Al meu entendre, la diferència fonamental entre el seu plantejament i el meu rau en l'aprofitament del llibre d'Aitó en relació amb la qüestió.

2. El llibre *La flor de les istòries d'Orient* d'Aitó de Gorigos

El llibre *La flor de les istòries d'Orient* doncs, no és solament una interessant font d'informació per als successors del rei en Jaume, sempre interessats amb el concepte de croada, que, lluny de desaparèixer, subsistí, d'una forma o d'una altra, més o menys latent, i després prou manifest en les campanyes de Carles I i Felip II contra els turcs i el nord d'Àfrica. Encara ara és un instrument historiogràfic útil, el coneixement del qual pot ajudar a comprendre millor determinats textos literaris, com el sirventès suara comentat i algunes obres de Ramon Llull, com el *Liber de Fine*, en certa manera destinat a fer la competència al llibre d'Aitó, ja que en comptes de l'itinerari proposat per l'armeni (i d'altres), que en el fons era força semblant al de la frustrada croada de Jaume I, hi suggereix fer directament el salt al nord d'Àfrica, segons projectava fer Jaume II, després d'haver avaluat també les possibilitats de col·laborar amb el khan Gaikhatu i establir molt bones relacions diplomàtiques amb els reis d'Armènia (Marinescu, 1923, p. 3-35; Hauf, 1989, p. 50). Aquest fou el camí triat pel rei Pere, en el seu atac a Tunis, que en el fons no era més que una maniobra tàctica destinada a camuflar les seves vertaderes intencions, i com ell tants d'altres, que mai no assoliren l'èxit novel·lesc de la famosa campanya del Tirant.

En tot cas, el lector dels *Documents per a la història de la cultura catalana medieval* de Rubió i Lluch detecta tot d'una la vertadera obsessió amb la qual alguns dels nostres prínceps i reis cercaven certa classe d'informació, i si Pere III féu enllestir el mundialment famós mapamundi dels Cresques mallorquins (I, doc. 321-322), on s'inclou informació poliana, presa de Joan de Mandeville (II, doc. 237) i dels viatges dels franciscans, l'interès del príncep i rei Joan era especialment intens per tot allò referit a Tartària i a la terra del gran khan (I, doc. 3427), no sabem si en relació amb les profecies d'un tal Pere Alerig sobre el pretès passatge o croada (!?) que havia de fer el mateix rei Joan (I, doc. 423), o per pur afany de saber coses noves. En tot cas, consta que demanà còpia contrastada del *Llibre de Fra Teodorich* «que tracta d'allò que va veure en les parts de Tartària, obra que desija moltíssim posseir» (I, doc. 274), i que hi insistí diverses vegades (I, doc. 293 i 295). Crec, en contra del que afirma Rubió, que devia tractar-se del llibre de viatges del franciscà fra Oderico de Pordenone, del qual trobem un resum copiat en el mateix ms. 490 de la BC que conté els tres primers llibres de *La flor de les istòries d'Orient*, del qual sabem que el rei Martí posseïa el text complet (Massó, 1905, p. 419).

Dit en molt poques paraules, *La flor de les istòries d'Orient*, ultra una interessant geografia d'Àfrica, traça la història llegendària dels mongols i les seves conquestes per a defensar la viabilitat d'una *entente cordiale* enfront del soldà d'Egipte, de la qual hom esperava el lliure domini cristià de Terra Santa. Això fou defensat sobre la base de l'experiència positiva del rei Aitó o Hethoum I, el qual, el 1253, hauria formulat a Mangaton (Möngke) les set peticions següents (III, c. 17, ed. Hauf, 1989, p. 158):

- 1) Primerament damanà que ll'emperador e tota sa gent sa fehessen christians e que.s fahessen batagar. Aprés [...] que perpetual pau he amor fos entre los tartres e los christians.

Aprés [...] que en totes terres que los tartres havien conquerides e conqueririen, que les sglésies dels christians e los clergues e les persones religioses fossen franchs e quitis de tot servitut. *Aprés [...] que plagués a Mangaton de donar ajuda e consell de desliurar la Terra Santa de les mans dels sarrayns e retre aquella als christians.* Aprés [...] que dagués fer manament als tartres qui eren en la Turquia, que deguessen destroy la ciutat de Baldat e lo gallifa [...] Aprés [...] privilegi e manament que pogués haver ajuda d'aquells tartres qui serien pus prop d'Armínia. La VII. petició fou [la devolució de les terres que li havien pres els sarraïns i la possessió de les que ell ocuparia als sarraïns].

Segons llegim en el capítol següent, totes aquestes peticions van ser generosament atorgades, amb lleugeres limitacions, tals com la referida a la fe, que el khan només hauria imposat als membres de la seva casa, fent-se «batiar» per un bisbe «qui era canceller del regne d'Armínia» (cap. 18, ed. Hauf, p. 126) deixant en llibertat la resta del seu poble («car lla ffe no voll haver força»). A la quarta petició va contestar que estava massa ocupat, però que enviaria el seu germà Alahon (Hülegü), «que ell hi dega anar e complir aquesta fahena; e desliurarà la Terra Santa de poder dels sarrahins, e retrà-la als christians...» (Hauf, p. 125).

Tot i que Abagha, successor d'Hülegü, no es va ni molestar a satisfer el rutinari i aleatori expedient d'un mer baptisme de circumstàncies, segons els tàrtars, també se'ns diu que va escoltar les requestes del rei d'Armènia, si bé demanant una mobilització dels contingents cristians necessaris per a guarnir les terres conquerides (III, cap. 31, ed. Hauf, p. 137.):

2) *Aprés de aço, lo rey d'Armí[ni]a requeri e pregà Abaga que li plagués de anar o trame-tre lo frare a desliurar la Terra Santa de les mans dels sarrayns, e que la ratés als christians. E Abaga promès que ell ho faria molt volenter, e consellà al rey d'Armínia que degués trametra al papa e als altres reys e senyors de christians de Occident, que vinguessen o tramatessen de llur gent en ajuda de la Terra Santa; per ço que tinguessen e gordassen les ciutats e les terres, pus ells les aurién conquistades. Lavors lo rey d'Armínia se'n partí a anà-sse'n en sa terra, e tramès sos misatges all papa e alls reys de Occident [...].*

Com podem veure, l'autor armeni rebà molt bé el clau: el rei Aitó va fer tot el possible i no feia més que complir les instruccions dels khans mongols. I, segons l'esquema que ens dibuixa el FIO, seria, doncs, en aquesta interessant contraproposta d'Abagha on caldria cercar l'estímul de la croada de Jaume I, que, tot i frustrada, ens ha semblat convenient de no oblidar en un programa com el d'aquestes Jornades. La croada nord-africana del Tirant sembla una combinació de les recomanacions lul·lianes del *Liber de Fine*, del record persistent de la vella carta del preste Joan, i de les tesis d'Aitó, barrejades amb el cúmul d'expectatives creades pels nombrosos corrents profètics aleshores vigents a la Corona d'Aragó, i no sembla altra cosa que una arma psicològica de superació del perill de la invasió turca, també prou insinuat i previst al FIO, on hom ens explica que el khan Abagha va oferir al rei Aitó I el regne de Turquia, oferta que aquest, com a savi, va rebutjar, tot i que va aconseguir que el khan acceptés la seva petició «que no donàs senyoria en lo regna de Turquia a

algun sarray» (III, c. 30, ed. Hauf, p. 136-137). Aitò preveu, doncs, a considerable distància, la perillosa emergència d'un poder turc musulmà, i amb el seu projecte, en el fons probablement utòpic, pretenia, com també ho feia Ramon Llull amb altres tàctiques, evitar una massiva conversió dels tàrtars a l'islamisme. Objectius aquests que cal qualificar de ben importants, tal com demostrarien els esdeveniments posteriors, que acabarien donant la raó a les pitjors sospites d'Aitò i de Llull.

3. La primera batalla de Kosovo

Ni la proposta armènia mai no va arribar a quallar, ni els tàrtars van aconseguir d'eliminar el soldà Baibars d'Egipte, que els havia barrat tenaçment el pas. Amb el temps van haver d'enfrontar-se a un altre imperi musulmà emergent: el de l'imperi dels turcs, els quals, sota el lideratge de Soliman, el 1355 ja s'havien apoderat de Gal·lípoli i havien establert llur centre d'operacions a Adrianòpolis i s'acostaven a Constantinoble, fins al punt que l'imperi va haver d'acceptar de tributar a Murat I. Aquest va anar estenent la seva influència pels Balcans i, l'11 de juny de 1389, va vèncer els servis en la famosa primera batalla de Kosovo, on Murat I fou assassinat i el nou soldà Bajazet va estrangular el seu germà per evitar problemes d'herència (Inalcik, 1970, p. 274 i s.; Pacheco, 1964, p. 151-166).

Aquests esdeveniments són aprofitats per un autor anònim, en una novel·leta catalana, *La història de Jacob Xalabí*, que assumeix com a principal protagonista Jacob, fill primogènit i preferit de Murat (*Almorat*). La història sentimental d'aquest príncep, bastida a partir d'una sèrie de motius folklòrics encadenats, culmina el 1367, al final de les *aventures* de Jacob i el seu retorn a Turquia amb la seva enamorada, amb la descripció, feta des d'una perspectiva turca de la batalla de Kosovo, de la mort de Murat i l'assassinat de Jacob a mans del seu germà (ed. Pacheco, 1964, p. 40):

1) Açí comença la Istòria de Jacob Xalabín, ffill de l'Almorat, senyor de Turquia, on se conté *quines aventures li vengueren en la sua vida, ne con ne en qual manera finà sos dies per mans de Beseyt Bey, son frare bastart, qui axí mateix auixís son pare, segon que hoÿrets.*

Devets saver, e cosa notòria que és, que en *l'any de nostro Senyor M.CCC.LXXXVII*, en les partides de *Orient*, ço és, là on era la gran Troya edificada, *qui are és apellada la Turquia, la terra que senyorege l'Amorat turch [...].*

La invasió cristiana és presentada com un atac gratuït i no provocat («si vingueren noves [...] que lo cristià Búrgar era intrat ab gran gent dins la sua terra e que li comensava a barrajar tota la sua terra», cap. 15, p. 189), que motiva una mobilització general i una concentració dels efectius en Borssa (Brusa). Previ consell amb els dos fills i els grans senyors, Murat dirigí un exèrcit de 112.000 combatents a l'encontre de l'enemic, passà a Grècia per l'estret de Gal·lípoli i atendà en una plana. Segons el nostre autor, el rei Llàtzer va iniciar l'aproximació el dia 17 de setembre a l'hora de tèrcia (p. 141-142). Comptava amb uns 30.000 homes i 4.000 cavallers, molts

d'ells hongaresos i alemanys, a l'avantguarda. Havia dividit l'exèrcit en tres parts acabdillades per un hongarès, el seu gendre, i ell mateix. Murat, avisat pels espies, va dividir el seu contingent en cinc parts, comandades la primera i segona per Jacob i Bajazet, i restà ell a la quarta amb 6.000 camells alineats en tres rengles i encadenats amb grosses cadenes (segons una tècnica ja emprada a Navas de Tolosa), i els va fer omplir d'esquelles, a fi d'espantar els cavalls enemics «amb la remor dels camells» (p. 143). Hom el presenta com temerós del combat, contrastant amb Llätzer, que es manifesta ansiós de començar la batalla. El cavaller alemany que liderava l'avantguarda sèrvia inicià l'atac a hora de vespres, ferint contra los camells: «En contra d'allò esperat els cavalls no van espantar-se (p. 145) i s'obriren pas fins a les tendes de la intendència, de manera que van haver de girar, maniobra que fou interpretada com una fuga pels qui els seguien (p. 166). Un valent cavaller hongarès deixà Murat molt malament nafrat en terra, com a mort; però encara no mort de tot d'una terrible llançada. Llätzer morí en la mescla, de manera que el seu gendre preferí aturar el combat i féu el possible per tornar-se'n en sa terra, per ésser senyor» (p. 147). El final (cap.17, p. 148-150) relata que el bastard Beseyt Bey va anar a la tenda on jeia el pare i li atribueix la mort i el posterior estrangulament del seu germà Jacob:

2) *e fou fama que encare no era bé mort e aquest [...]l'espaxà de morir. Aprés açò, fo lo sol post, e aquest tramès missatge a Jacob Xalabín, e [...], e tots vengueren veure l'Amorat, qui era ja mort. E lavores, en aquella hora, aquest traïdor de Beseyt Bey aucís Jacob [...], e perço que el fos senyor: e ab l mandill ell lo va scanyar aquella nit mateixa [...] E en açò la nit ne vench, e neguna de les parts no hac cura de levar lo camp, sinó cascú de tornar-se'n en lur terra e per ésser senyor [...]. E per ço vuy en dia reig tota la terra aquest Besey Beym axí com a senyor, que és lo bastart [...].*

Aquest final dóna al llibre un decidit to pamfletari i propagandístic, la intencionalitat precisa del qual no és fàcil d'escatir per manca total d'indícis concrets sobre l'autoria, el lloc, la data i altres circumstàncies de la redacció. Si fos, com pretén fer-nos creure l'autor amb l'ús intencionat del present («vuy en dia reig»), un text contemporani, sí que tindriem un referent important, i caldria suposar que hom tracta només d'atacar la figura de Bajazet. Però com bé assenyala Pacheco (p. 38), això és molt poc versemblant i sembla, en efecte, un recurs literari, o qui sap si una manera de criticar, *a posteriori*, per analogia, una possible situació considerada com a paral·lela. Quina? Ve, tanmateix, a la ment un possible escenari força interessant i crec que fins ara no remarcat, com ara la possible utilització d'aquell episodi cruel que tacava el nom i la memòria de Bajazet I, com una possible arma de propaganda, que, tot aprofitant la identitat dels noms, anés ara dirigida contra Bajazet II (1481-1512), el qual, com se sap, va veure amenaçat el seu poder pel seu germà Jem. Aquest va haver de cercar refugi a Rodes i, fins a la seva mort el 1495, va ser presoner honorífic del gran mestre de l'Hospital, que el va fer traslladar a l'Auvergne. No cal dir que aquest personatge, al qual els cristians anomenaven el *Gran Turc*, es convertí en un instrument permanent de xantatge per a Bajazet II. El papa el va exhibir triom-

falment a Roma el 1489, i tant els reis Mateu Corví d'Hongria, Ferrante de Nàpols i Carles VIII de França, com el mateix soldà d'Egipte, tractaven d'utilitzar-lo contra el seu germà Bajazet, el qual vivia subjecte a aquest perill constant. Jem havia esdevingut, doncs, una peça clau de la diplomàcia cristiana durant la preparació de la nova croada que havia d'ajudar-li a obtenir el lloc del seu germà. A canvi de recuperar el poder, s'hauria fins i tot mostrat disposat a retornar Constantinoble als cristians i a fer recular l'imperi turc de tots els seus enclaus europeus (Settton, II, 1978, cap. 13, p. 381 i s.; Inalcik, 1970, I, p. 308-310; Von Pastor, V, 1911, p. 289 i s.).

L'esmentada hipòtesi suposaria, evidentment, una datació molt més reculada de l'establerta fins ara. Val a dir que hi ha qui ha avançat la possibilitat que «tenint en compte que l'auge de la novel·lística breu es dona cap al final del segle XV, és possible que encara que es conegués el relat, aquest no fos posat per escrit i, per tant, fixat fins ben avançat el segle XV» (Martín, 1990, p. 56), conclusió amb què també sembla que podria coincidir Ribera (1990-1991, p. 36) i que correspon a la datació del text conservat. Seria també possible d'imaginar d'altres usurpacions anàlogues, cronològicament i políticament més acostades al problema nacional català, com ara la suplantació i el presumpte assassinat de Jaume d'Urgell i/o del príncep Carles de Viana. Però tot plegat, mancats com estem de dades tan importants com la datació del text, tot això, ara per ara, no pot passar del terreny de la mera especulació.

En tot cas, i tornant a la nostra síntesi històrica, Bulgària va seguir el destí de Sèrbia i el Danubi i va constituir-se en una perillosa frontera. La situació va obligar els cristians a donar un nou sentit defensiu al concepte de *croada*. Responent a les butlles de Bonifaci XI a Roma i Benet XIII a Avinyó, cavallers francesos, anglesos i alemanys van concentrar-se a Buda en suport dels reis d'Hongria i de Polònia. Això va salvar Constantinoble, que ja es trobava assetjada per Bajazet I. El 1396, aquest va infligir una terrible desfeta als croats en Nicòpolis (Atiya, 1970-1972, p. 434 i s.), seguida d'una cruel massacre dels presoners cristians, dels quals només se salvaren els fugitius i un grapat selecte, el mariscal Boucicaut entre ells. La victòria hauria permès de completar la conquesta de l'imperi bizantí, si no hagués estat per l'arribada de les hordes de Tamerlà, que van vèncer i van fer presoner Bajazet I el 1402. Tal desastre turc i l'esforç posterior de dos rellevants cabdills cristians, Jordi Castriot, o Skander-beg, i Joan Hunyadi, el Valac, van aturar temporalment l'allau, mentre el papat tractava de convocar una nova croada, de la qual la flotilla enviada pel duc de Borgonya a les ordres de Geoffrey de Thoisy i de Valerand de Wavrin era una avançada, destinada a obstaculitzar el pas del turcs per l'estret del Bòsfor (Marinescu, 1994, p. 143 i s.).

4. Rodes. El primer setge de 1444 descrit per un testimoni català i novel·lat per Joanot Martorell. La versió catalana del setge de 1480 reconstruïda a partir d'un diccionari llatí-català

Així les coses, i un cop eliminada la presència cristiana al Llevant, l'esperit de croada va quedar simbòlicament però eficaçment representat durant molts anys en el reducte de l'illa de

Rodes, on es van refugiar els cavallers de Sant Joan de l'Hospital. Alguns dels millors especialistes sobre el tema s'han referit ja ací a la importància d'aquest enclau mediterrani i a la considerable presència de cavallers catalans, que va fer que Alfons el Magnànim assumís el paper de protector de l'orde. Això ens permetrà una concentració més directa i eficaç en uns pocs textos més que voldria encara presentar a la vostra consideració, tot tres relacionats amb el setge de Rodes.

El primer és *El Romanç de l'armada del soldà contra Rodas*, escrit per Francesc Ferrer, descripció poètica d'un atac frustrat del soldà d'Egipte Abusaïd Djakmak contra Rodes, ocorregut el 1444, que ocupa un espai escàs en el magnífic llibre de Setton (II, 1978, p. 87-88) i no més de dues pàgines en la important monografia inacabada de Marinescu (1994, p. 94-95), per la simple raó que és un episodi escassament documentat. Per això resulta tan interessant aquesta composició en quartetes de 24 versos, amb un total de 240 versos, donada a conèixer per Nicolau d'Olwer (1927, 1974/3, p. 162), i ara modernament editada entre les obres de Francesc Ferrer (ed. Auferil, 1989, xi, p. 254-260), ja que es presenta com una experiència o cas insòlit *vist* i viscut pel mateix autor (noteu la insistència en el verb *veure* al llarg de tot el poema, i en especial en el mateix lema que l'encapçala (I, 1-2): «Qui *veu* present *lo que mai no à vist* / per novell cars lo cor fa mudament». Si, deixant de banda la notable amplificació i els efectes retòrics, ens centrem en el contingut narratiu o noticier del poema, típic del gènere, en podem destacar la informació següent:

a) Data de l' arribada de la flota enemiga, 10 d'agost de 1444 al matí; efectius de l'estol, 85 vaixells (I, v. 13-16, ed. Auferil, p. 254):

[...] despellegant l'estol, ffent bella mostra,
el gran soldà, per lo Canal a fora,
dilluns maty, a deu d'agost comtant,
mil quatre-cents e més quarante-quatre [...]
La jent sotil, qui véu la multitut
de tantes naus, germens e galeases,
qu.en nombre són, comtat, vist e sabut,
buytante-sinch, entre bones e lasses [...]

b) Lloc del desembarcament, sense resistència (II, v. 33-34, p. 255):

[...] *Lo capità, ab los altres, pres terra*
sus al Malpàs, que no.ls fonch contrastat;
[...] *los mameluchs e.ls altres cans s'estenen*
de fet pels horts e hon mils los semblà.

c) Nom de l'almirall de l'estol: Aynal Gerut, ubicació del campament enemic davant del castell i primeres hostilitats, iniciades el dimarts, o sigui immediatament després de l'arribada al baluart de Monsenyor (III, v. 49-52, 59-61, p. 255-256):

*Lur capità, per nom Aynal Gerut
duch jeneral de tera e de mar
dimars matí, ja die conegut
prop del castell, alí.s volch atendar [...]
Tots mamelluchs. Qui va.munt , qui avall
e molts de peu s'estenen prop d'ellí
al baluart que.s diu de Monssenyor [...]*

d) Mobilització espiritual, organitzada de seguida pel mestre, el qual pujà la moral del poble mostrant-li l'*Agnus Dei* amb sant Joan, protector de l'orde. La població no combatent, feia, a més, rogatives i processons penitencials: les esglésies i els santuaris més representatius s'omplen de vells, infants i donzelles. L'efecte benificiós que es deriva d'aquest ambient de preparació per a un final incert és la reconciliació dels enemics que es demanen mútuament perdó, confessions generals, etc., i una suposada intervenció miraculosa de la Mare de Déu, que, en resposta a les pregàries populars, intercedí davant del seu Fill, en el millor estil de la iconografia medieval derivada dels sermons de sant Bernat:

*Lo mestre gran, sentit aytal desorde,
pres en la mà l'Anyel ab sant Joan [...]*

(I, v. 21-22)

*Viu gran ajust dels vels e de les velles,
minyons en bras e dones desfressades,
infinitat de nines e donzelles,
contritament, molt escabellonades.
Y, a peu descalç, huns va a Nostra Dona,
qui a Filerm, tals a Sant Agustí [...]*

(IV, v. 77-80, p. 256)

Cf. amb:

*Viu enamichs de grans homeys fer pau
e de mals veis demenant-se perdó.
Tantost fon vist la Verje gloriosa ,
no meritant, fer prechs a son fill car [...]*

(VIII, v. 173- 174, 181-182, p. 259)

e) *Actuació* típica de qualsevol setge: construcció d'un palenc o barrera protectora per a atacar els murs, emplaçament d'enginyers i artilleria de setge, amb algunes bombardes de gran calibre, i excavació de mines. Intent d'omplir el fossat amb branques. Foc efectiu dels defensors damunt la flota. Destaca la intel·ligència d'aquest fort impacte i de la reacció de l'almirall enemic Eyel Cogé, gràcies a la col·laboració de renegats:

En l'entretant, *Aytal Gerut* sse més
a ffer palench fort prop de la muralla, [...]
e nit e jorn minaven, la canalla,
ffen sitiar trabuchs, *bonbardes groses*
que tals n.i ach que sis quintàs tirave, [...]
les del castell tiraven vers la mar:
molt gran naufrag en les lurs fustes vench,
Eyel Cogé, de mar lur capità,
espaordit parlà ab lo de tera [...]
Sabut lur fet per molts dels renegats.

(v, v. 97-102, 107- 109, 113, p. 257)

Cfr. amb:

Van fer ajust de molts fexos de rama;
la veu se met: «Los vals volen reblir!»

(viii, v. 157 i s., p. 258)

f) L'enemic tractà d'obrir un pas entre la petita església de sant Nicolau i la mola de sant Antoni i bombardejà les naus cristianes que hi havia dins del port. El gran mestre reaccionà fent una sortida, on l'autor subratlla el valor dels francesos i dels catalans (vi, v. 122 i s. p. 257):

Aprés de so, de *Sant Anthoni* .s féu,
pels cans, un pas fins a *Sant Nicolau;*
e de mig moll un poch damunt la Creu,
bombardes lurs al port feyen gran frau [...]
Lo mestre gran s'i volch tenir maneres
que.ls enganàs e féu-los moure fort,
dels trasts pus luny , escaramussa bella..
Viu los fransès pendre.l pas e portella,
y als catalans ab fúria mortal,
per aquell mol estraçant mamelluchs [...]

g) Destaca un altre fet d'armes davant del baluart de la Mare de Déu que degué resultar determinant. Remarquem el nom del baluart i que l'esdeveniment té lloc un dijous, 10 de setembre, després del suposat miracle marià. La victòria és, doncs, presentada com un miracle més de la Mare de Déu (ix, v. 193, 196-199, 20-9-11):

*Tots animats d'un-obra tant divina, [...]
los combatem dijous deu de satembra.
Del baluart de la Verja Maria,
viu un bet fet de mamaluchs e moros,
ab cathalans y altra gent que y havia..
Desesperats, molt trists e mig romputs,
pleguant lurs morts e cobrint los nafrats,
ells tots se'n van, Déu sab quant abatuts [...]*

h) Desenllaç feliç. El 13 de setembre els assaltants, en vista —com assenyalava amb humor l'autor, de l'«aculliment» rebut—, començaren a abandonar esglaonadament el setge sense parar esment a les instruccions del soldà. El desig del gran mestre de perseguir-los no es posà en pràctica per manca d'acord, i l'enemic es féu a la vela el dia 18 de setembre, després de quaranta dies de setge (x, v. 217-220, 224, 234-237):

*Vist per tos ells lo mal aculliment,
fforen d'acort d'anar ans que morir
Tres jorns après, sens fer lo manament
del gran soldà, fan lo més recullir [...]
sinó .ls ginets , en tera no romàs [...]
calant-se tots la via del Malpàs,
[...] Y al bell migjorn , divendres, ells se'n van,
ben hordenats, la volta de Turquia
(a devuyt ffonch de setembre comptan
tot lur estar quarant jorns crech sia) [...]*

És massa fàcil comprovar que aquesta descripció no té gaires punts de contacte amb la versió novel·lesca que en féu Joanot Martorell al *Tirant lo Blanc*, on l'expedició *stricto sensu* (cap. 98, 105-108, ed. Hauf, p. 165 i 184-197), és presentada com el resultat d'un atac previ dels genovesos, decididament presentats com els dolents de la pel·lícula. Tot i que, per «les precisions topogràfiques que dona de l'illa i del castell», Nicolau d'Olwer consideri «indubtable» que l'autor del *Tirant*, «estigué a Rodes», cosa certament no descartable, sembla que de fet assimila en bona part una narració exemplar, que, com he tractat de mostrar en un altre lloc (Hauf, 1994, p. 79-118) té l'estructura d'un divertit i cínic *novellino* italià. Resumint moltíssim, en destacaria l'habilitat amb què l'autor transforma el rerefons genèric d'un atac, com hem vist, documenta-

ble, però d'escassa repercussió historiogràfica, en un deliciós pamflet literari. Remarcaré només que utilitza de manera molt intel·ligent el tema clàssic d'una estratagema consistent a aprofitar un servici litúrgic en un lloc sagrat per a introduir-se en un reducte enemic. Estratagema que, segons el conegudíssim manual de Frontí (1, 13), els d'Atenes van jugar als espartans, penetrant en el temple de Minerva amb armes ocultes sota les vestidures, i que Martorell complementa sàviament amb el motiu del militar xerraire que, el dia o la nit abans d'un cop de mà, té relacions sexuals amb una dona del bordell i se'n va de la llengua en el millor sentit de la paraula. Hom diria que es tracta d'un motiu folklòric, si no fóra que el trobem documentat al *Polychronicon* (*Liber Ultimus*, cap. 19) anglès, on es narra com la ciutat de Calais, aleshores en mans angleses, fou salvada de caure en poder dels francesos, que volien entrar-hi assistint a la missa dominical amb les armes ocultes, aprofitant que les tropes locals solien deixar-les dipositades a l'entrada del temple. Una patriòtica prostituta que havia passat la nit amb un dels francesos participants en l'operació, va denunciar el complot i el va frustrar.

Martorell articula aquests motius de manera que els traïdors agressors són els genovesos, enemics declarats dels catalans, i que la dama venal sigui l'estimada d'un dels cavallers hospitalers, que, en plena vigília del dijous sant, esdevé el pecador instrument d'una providència divina que del mal en sap treure el bé. L'excusa o subterfugi de la qual es valen els genovesos per a penetrar les defenses del castell de Rodes, és la de venerar unes relíquies de la corona d'espines, força ben documentades, ja que figuraven en les descripcions dels itineraris que seguien els peregrins a Terra Santa i en altres textos piadosos. Els *mil tres-cents setanta i cinc* (ni un més ni un menys!) que tingueren la gosadia de penetrar al castell de sant Pere, foren fets bocins. La resta es donà a la fuga i instigà la immediata invasió del soldà d'Egipte, el qual mobilitzà passats «CLM combatents», que bloquejaren el port i «cascun dia daven III combats al castell: hu per lo matí, altre al migjorn e l'altre ans del sol post. Els defensors, mancats de queviures vengueren en gran necessitat, que havien de menjar los cavalls, los gats, fins a les rates de manera que van enviar un bergantí en demanda d'ajuda al papa, a l'emperador e a tots los reys e prínceps de crestians» (cap. 99, ed. Hauf, p. 165-166). Narració que, com assenyala Marinescu (1994, p. 94, n. 2), cal contrastar amb el que diu la *Crònica de Wavrin* sobre l'arribada de l'expedició borgonyosa, poc abans del setge. Aquesta petició d'ajuda arribà al rei de França, el qual —en paraules ben crítiques de Martorell— «proferí molt e féu poch», i després d'allargar la resposta als ambaixadors del duc de Bretanya, acabà al·legant altres quefers. L'única ajuda que arribà a Rodes fou una nau carregada de vitualles, noliejada i pagada pel mateix Tirant, que rompé coratjosament «a veles plenes» (cap. 104, p. 181, 36) el setge enemic, de manera que, com bé diu el rei de Sicília, tot posant èmfasi en la no gens velada invectiva que ens vol transmetre l'autor: «la glòria de la vostra empresa posa en gran dejectió a tots los prínceps de la crestiandat que en tan gran necessitat no han volgut socórrer lo mestre de Rodes» (p. 174, 21-23), i quan declara: «yo veig la vostra sancta intenció he bon propòsit, e feu com a cavaller singular e cathòlic crestià» (p. 175, 9-10), ve a dir que els reis cristians i catòlics no es comportaven en el fons com a tals. L'ajuda proporcionada per Tirant, juntament amb la engi-

nyosa destrucció de la nau del capità dels genovesos (cap. 106), provocà la retirada del setge i el soldà fou condemnat a mort per covardia.

L'episodi serveix de pont o lligam narratològic que transporta l'heroi de l'àmbit bretó i anglès a la Mediterrània. I de la mateixa manera en el mateix capítol hom ens descriu que els mame-lucs «feren electió de un altre soldà. E aquell[...] ordenà que ab aquelles naus dels genovesos fessen gran armada de tota aquella gent qui de Rodes era venguda, e altra més e que passasen en la Grècia», i estableix un evident nexa cronològic i de causalitat entre la invasió de Rodes i la de Grècia, fent, alhora, que aquesta darrera es transformi en una operació conjunta en la qual els mamelucs del soldà d'Egipte col·laboraren amb els turcs: «fon-hi convidat lo gran turch de manera que conjuntament los dos exèrcits foren en nombre de CXVII milia moros» (cap. 107b, p. 192, 14 i s.).

Cal admetre que Martorell no necessitava gaire informació històrica per a bastir aquest episodi de la novel·la, sobretot si la història del complot genovès és —com sembla, ara per ara— pura ficció. L'expedició borgonyesa, prou documentada, oferia suficient rerefons novel·lable. De fet, i pel que sabem, la situació no fou tan extremada. En canvi sí que ho va ser, i molt, durant el setge turc de 1480, del qual ens ha arribat una narració oficiosa força ambiciosa i àmplia, redactada en una prosa llatina molt digna per Guillaume de Caoursin poc després dels successos descrits.

Cal no oblidar, que entre un setge i l'altre hi hagué un dels més esdeveniments més importants i dramàtics del segle: la caiguda de Constantinoble en mans dels otomans el maig de 1453, tema també de planys literaris, com l'editat per Picatt (1987)⁴ i d'exhortacions com les de fra Pero Martínez (ed. Riquer, 1946, p. 126-128),⁵ que tractaren d'estimular noves croades, a partir d'aleshores redissenyades —com ja he avançat tot parlant de Bajazet II— per a incloure la reconquesta de la vella capital bizantina, que hom no havia posat gaire esment a defensar a temps.

4. Del qual convé destacar les estrofes 34 i 35 destinades a incitar Alfons del Magnànim a participar en una croada de recuperació de Constantinoble: «O trihumfant pus agués bona sort/ Rey d'Aragó en pendra tal regisme/ com Nàpols és, *Costantí prophetisme*. / Si no y anats, hauriets-ne gran tort [...] (v. 265-268) // O potent Rey! En França n'Englaterra / may fo rey vist qui de ciutats, castels, / ab sforç tal subjugàs los rebels/ rompent les osts ab tota llur desferra./ Adonchs vullau, molt magnifich senyor, / ab vostro stol de naus e de galeras, / personalment travessanr les costeres/ per adquirir premi gran ab honor» (v. 273-280). També convé remarcar la invocació als genovesos, acusats de col·laboració amb els turcs: «[G]enoveses. O qui prenets de tot erba pastura/ e subvenits als cruels fills d'Agar!/ Ara's lo temps qu'en podeu smenar/ e gitrets Empera de pressura» (v. 301-304). Subratllo una curiosa expressió que sembla relacionar la conquesta de Nàpols amb l'acompliment d'una profecia.

5. El poema, dedicat a la santa Creu, acaba la darrera estrofa que precedeix la tornada (v. 49-56) amb aquesta invocació, on retrobem el tòpic de la piscina provàtica, característic dels sirventesos de croada: «Fust preciós trobat en la piscina/ a qui servint natur'angelical, /virtut donà la potestat divina, / l'aygya torbant guarísseu de tot mal. / Puys major sou que.l bastó d'Eliseu, / ressucitau lo vostre valent poble; / ffeu-lo sforçar contr'aquest philisteu/ fffins recobrem lo gran Contestinoble». El present treball s'ha enllestit en el marc del projecte PB 98-1193-CO2 del Ministeri d'Educació i Ciència.

El text de Caoursin va tenir una divulgació ràpida i notabilíssima en les llengües més diverses. El text llatí aparegué imprès a Roma el dia 1 de març de 1481, mentre que l'exemplar conservat a la Biblioteca Reial de Madrid és uns dels primers llibres incunables sortit de les premses de Pau de Constança o Hurus, el 1481, a Barcelona, per encàrrec de Domènec Salvador, tresorer de la Castellania d'Amposta. Els hospitalers tenien motius per a celebrar i donar a conèixer tan notable gesta, i hauria estat natural que aviat enllestissin o fessin enllestir traduccions catalanes, aragoneses i castelleses. Tanmateix, no n'hi ha cap de documentada, la qual cosa fa que resulti tan interessant i curiós de constatar que és possible reconstruir fragments ben considerables d'una versió catalana a partir del primer diccionari llatí-català: el *Liber Elegantiarum*, editat a Venècia el 1489 per Joan Esteve (facs. 1988). Tant si aquest tenia a mà un text català sencer i prèviament establert, que anava literalment trossejant per a preparar les entrades o fitxes lèxiques i fraseològiques, com si només traduïa un per un els fragments llatins que li abellien, a mesura que els anava incorporant, el cas és que els *disiecta membra* un cop tornats a afegir, permeten fer-se una bona idea de com devia ser la versió catalana del segle xv.

El curiós és que, tot i ser en prosa, la *Obsidionis Rhodie descriptio*, que en el fons tracta un tema idèntic esdevingut en el mateix lloc i en circumstàncies força similars, té aspectes sovint reminiscents de la composició de Ferrer, encara que la narrativa sigui en el fons molt més rica en elements episòdics i detalls veristes de notable intensitat. A grans trets, ultra oferir una explicació dels preliminars del setge, a partir d'una decisió de Mohamet II, comença de manera semblant, indicant el nom de l'almirall, Basa, el dia i l'any de l'inici del setge i el nombre de vaixells que hi prenen part, que s'eleva a cent deu. L'atac ve també marcat pels crits i per la remor dins la ciutat, i hom especifica el lloc del campament turc («en lo cap de la muntanya de sant Esteve»), i la primera incursió fins a les murades: el dia següent de l'arribada, col·locaren o «asitiaren tres gran bomvardes» en l'hort de l'església de sant Antoni, tractant d'expugnar la torre de sant Nicolau (cfr. més amunt lletra f), «que entra dins en mar tres-centes passes [...] per la sua entrada dins mar fa port». Els turcs concentraren llur esforç contra aquesta fortalesa, «los enemichs ab gran sforç s'esforcen derroquar le torre, amb el curiós resultat que lo derroquament féu pus fort la torre» (Hauf, 1993, p. 106). L'autor ens brinda dades obtingudes dels pròfugs, del nombre de baixes enemigues als primers combats «en aquella batalla moriren set-cents dels enemichs». El mestre en agraïment «visità la capella de la Verge» (de Filerm) «e féu-li gràcies» (p. 107). Es descriu l'emplaçament i el nombre de bombardes. Així a la porta dels jueus («davant aquests murs asitiem huyt grans bombardes [...] en les torres del moll dels molins, sobre on són edificats tiren grans pedres de bombardes») i el seu devastador efecte, combinat amb el «les bombardes trabuqueres, que per altra part derroquen les cases». El mestre organitzava la defensa: «les cases dels juheus, que entre mur e mur eren, són derroquades; fan gran estaquat o fosso, les fadrines treballen en la obra, les pedres, la calç, porten al muscle» (p. 108), «lo capità totes les dones, infants, creatures, col·loca entre mur e mur, cuberts de grans bigues» (p. 109). Més que no a la manca de precisió dels projectils, hom atribueix a les «professons e supplicacions públiques, que contínuament se feyen en les sglésies e altars» el fet que «com més pedres les bombardes lança-

ven, axí de persones com de altres animals poch ne morien» (p. 109). Fins i tot les «dos bombardes de les pus grosses e grans situades en un loch pus alt que mira ves levat, del qual tota al ciutat se véu [...] jatsia que metessen gran por, no feren senyallat mal ne materen a nengú, *crec que empagadas per les oracions*, les quals oracions a nostre senyor Déus e a la sua beneyta Mare e sen Johan Batista eren fetes» (p. 110). Aquesta religiositat fervent es manifesta en la rèplica que hom fa a les propostes de rendició honorable. Quan els turcs oferiren pactes i tractaren de dividir la comunitat grega i la cristiana la resposta fou contundent: «Tots crehem en Déu ab una fe e ferma pensa o intenció, per la qual batallar som apparellats, e morir abans que no ajustar-nos a Maphomet» (p. 117) i s'atribueix totalment la victòria a l'ajuda celestial. Al principi de la batalla hom va erigir les banderes amb Jesucrist i la Mare de Déu i una creu lluminosa va aparèixer al cel juntament amb Maria en forma d'una verge blanquíssima armada d'un escut i una llança i un home vilment vestit que, naturalment, era sant Joan, patró de l'Hospital.

Com en el cas de Ferrer, tampoc no manquen les descripcions de sortides de comandos selectes per a destruir els bastiments enemics: «són elets jòvens fortíssims, cent huytanta, dels quals és capità un jove egregi, romput, doncs, lo reparo, los nostres, dreçades les scales, muntent a la ora del fossa, súbitament ab ballestes ab spases e ab pedres perseguexen los enemichs e fan-los fugir e tallen a peces [...]» (p. 110). També és descrita la tasca d'emplenar el fossat: «Fan fosses axí com un laberinto, les quals ab rames de arbres, ab bastons edifiquen, e cobren-ho ab terra perquè amagadament als fossos de la ciutat se acosten. Axí mateix, en molts lochs ab canyços de vímeus texits [...] Ab colobrines e serpentine les nostres desbaraten, cansen. Pensen sovent cloure e rebelir alguna part del vall o fossa, la qual és prop de la muralla, etc.» (p. 114); o l'ús que fan els defensors de magranes de foc grec, o «vexells plens de pega e sofre» (p. 115), i la destrucció d'un pont de barques, gràcies a un mariner «molt docte en l'art de la mar, de nit nadant davall l'aygua» (p. 111).

Una de les parts més impressionants és la descripció de l'enemic que s'acosta per a l'assalt definitiu i com els de dins senten com els turcs al camp: «fan crida [...] ésser donats los béns a sacho: los de pocha edat ésser catius perquè renequen de la fe; los que seran de major edat, ço és los jòvens, seran degollats, e los que seran presos vius en la ciutat seran decapitats; los qual per a fer aço havien preparat [...] huyt milia turmentadós» (p. 119). Van arribar a pujar 2.500 turcs damunt els murs, dels quals més de 300 van ser llançats baix «en lo carrer dels jueus». Durant dues hores el combat restà indecís fins que els turcs abandonaren l'assalt perseguits pels cristians que comptaren 3.500 turcs morts en la batalla: «com los enemichs se'n tornassen atràs o fugissen [...] los nostros los anaven darrer e ls aconseguen, e molts entre los lurs reparos ne mataren [...]. Moriren en aquella batalla tres milia e cinc-cents». La resta «tantost leixat lo combat muden lo camp a una milla de allí, porten-se la artelleria a la riba del mar, e carregen-la en les fustes e navilis» (p. 122) i es dediquen a saquejar i destruir les alqueries i a robar el bestiar abans d'abandonar l'illa.

En aquest moment, quan la contesa ja sembla decidida per mèrits propis, arribà al port una de les dues naus enviades pel rei Ferrant de Nàpols (que sabem, gràcies a Vicent Roca i d'altres,

que eren de dos patrons valencians). Una d'aquestes, atacada per vint naus enemigues, aconseguí d'obrir-se camí després de causar la mort del cap de les galeres turques. Els arribats portaven lletres del papa i anunciaven la imminent vinguda de reforços, que no sabem si mai van arribar. El de Rodes van cantar, doncs, victòria. Una victòria que amb el temps es demostrà efímera, ja que l'illa va acabar patint el fat ominós de Constantinoble.

A la llarga, i ben mirat, l'única victòria definitiva sobre els turcs, fou, com he repetit sovint (Hauf, 1995, p. 131-2; 1999, p. 81-82), l'obtinguda, molt abans de Lepant, per Joanot Martorell, gràcies al nou invent de la impremta, fent servir les armes invencibles de la imaginació. L'autor valencià reservà a Tirant lo Blanc, heroi bretó descendent d'Artur, i cavaller de l'orde de la Garrotera, plasmació ritual de la Taula Rodona, un gloriós destí literari. Ell sol, naufrag i desvalgut, aconseguí, gràcies a la seva extraordinària preparació cavalleresca, i sobretot mercès a l'extraordinari realisme de la ficció, d'acomplir el vell ideal que Jaume I va haver de deixar de banda a causa de circumstàncies adverses; Jaume II ho va planificar, i Alfons el Magnànim ho projectava, però mai no va poder plasmar-ho en resultats tangibles: assolir, gràcies a la imaginària col·laboració dels etiòps i dels mateixos musulmans convertits en massa, els vells projectes de Ramon Llull i d'Aitó de Gorigós (Hauf, 1992, p. 31) i la tantes vegades anunciada profecia de la conquesta militar i espiritual del nord d'Àfrica i l'alliberament de Constantinoble.

Bibliografia

- AITÓ DE GORIGOS. *La flor de les istòries d'Orient*. Ed. d'Albert Hauf. Barcelona, Centre d'Estudis Medievals de Catalunya, 1989. (Biblioteca Escrinys de Textos Medievals Breus; 9) [Veg. HAYTÓN i HETHOUM]
- ATIYA, A. S. *The Crusade in the Later Middle Ages*. Londres; Nova York, 1938 i 1970-1972.
- BEUTER, Pere Antoni. *Segunda parte de la Corònica de España* [1604]. A: *Cròniques de València*. Pròleg de Vicent Escartí. València: Universitat de València, 1995. [Edició facsimilar]
- CABRÉ, Miriam. *Cerverí de Girona and his Poetic Traditions*. Londres, 1999. (Colección Tàmesis, serie A. Monografías; 169)
- CACHO-BLECUA, Juan Manuel. *El gran Maestre Juan Fernández de Heredia*. Saragossa, Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón, 1997. (Colección Mariano de Pano y Ruata; 12)
- CAOURSIN, Guillaume. *Obsidionis Rhodie Descriptio*. Barcelona: Pablo Hurus, 1491. Ed. fasc. a: LÓPEZ SERRANO, M. «Incunables Españoles». *Revista Bibliográfica y Documental*, supl. 1 (1947), p. 1-6 (□ 38 p.)
- CARRERAS I CANDI, Francesc. «La creuada a Terra Santa (1259-1270)». A: *Congrés d'Historia de la Corona d'Aragó dedicat al Rey En Jaume I y a la seua época*. Barcelona, 1909, p. 106-139.
- CERVERÍ DE GIRONA. *Obras completas*. Ed. de Martín de Riquer. Barcelona: Instituto Español de Estudios Mediterráneos, 1945.

- Obres completes: Lírica*. Vol. II. Ed. de Joan Coromines. Barcelona: Curial, 1998. 2 v.
- ESTEVE, Joan. *Liber Elegantiarum*, Venècia: Paganinus de Paganinis, 1489.
- Liber Elengatiarum*. Estudi preliminar de Germà Colón. Castelló de la Plana: Insula, 1988-1992. [Edició fascicular]
- GIUNTA, Francesco. *Aragoneses y catalanes en el Mediterráneo*. Barcelona: Ariel, 1989.
- GOSMAN, Martin. «Cerveri de Girona et la lettre deu Prête Jean: la réception d'un message». A: RICKETTS, F. P. [ed.]. *Actes du Premier Congrès International de l'Association Internationale d'Études Occitanes*. Londres: Westfield College, 1987, p. 219-227.
- HAUF I VALLS, Albert. «La poesia valenciana fins al Segle d'Or». A: *En torno al 750 aniversario: Antecedentes y consecuencias de la conquista de Valencia*. Tom 2. València: Consell Valencià de Cultura, 1989, p. 313-342.
- Ramon Llull i el «Tirant»*. Mallorca, Ajuntament de Palma. 1992. (Publicacions del Centre d'Estudis Teològics de Mallorca; 17)
- «13254 Ramon Muntaner: *Crònica*». A: GUMBRECHT, Hans Ulrich; TILLMANN-BARTYLLA, Dagmar [ed.]. *Grundriss der Romanischen Literaturen des Mittelalters, XI/2: La littérature Historiographique des Origines a 1500*. Tom 2: (*Parti documentaire*). Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 1993a, p. 199-206.
- «Una versió valenciana quatrecentista desconeguda de la *Obsidionis Rhodie* de Guillaume Caoursin». *Caplletra*, 15 (1993b), p. 89-126 .
- «La Dama de Rodes. Tècnica i energia boccacciana en un novellino del *Tirant lo Blanc*». A: FERRANDO, Antoni; HAUF, Albert G. [ed.]. *Miscel·lània Joan Fuster*. Vol. VIII. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994, p. 79-118.
- «Profetisme, cultura literària i espiritualitat en la València del segle xv: d'Eiximenis i sant Vicent Ferrer a Savonarola, passant pel *Tirant lo Blanc*». A: *Xàtiva. Els Borja. Una projecció europea*. Vol. I. Xàtiva: Museu de l'Almudí, 1995, p. 101-138. 2 v.
- «Texto y contexto de la *Flor de las Historias de Oriente*: Un programa de colaboración cristiano-mongólica». A: EGIDO, A.; ENGUITA, J. M. [ed.]. *Juan Fernández de Heredia y su época*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1996, p. 111-154.
- «The Eschatological Framework of Tirant's African Adventure». A: TERRY, Arthur [ed.]. *Tirant lo Blanc: New Approaches*. Londres: Tamesis, 1999, p. 69-82.
- HAYTÓN DE GORIGOS. *La flor de las ystorias de Orient by Hayton, Prince of Gorigos*. Ed. de Westley R. Long. Chicago: University of Chicago Press, 1934. [Veg. NITTI]
- HETHOUM DE GORIGOS (1906): *La Flor des Estories de la Terre d'Orient* A: KOHLER, C. [ed.]. *Recueil des Historiens des Croisades*. Vol. II: *Documents Arméniens*. París, 1906, p. 11-253 (text francès), 254-363 (text llatí).
- Història de Jacob Xalabín*. Ed. d'Arseni Pacheco. Barcelona, 1964. (Els Nostres Clàssics; 93)
- HUICI MIRANDA, Antonio; CABANES PECOURT, María Desamparados [ed.]. *Documentos de Jaime I de Aragón*. Vol. IV. Saragossa, 1982. (Textos Medievales; 55)

- INALCIK, Halil. «The emergency of the Ottomans», «The Rise of the Ottoman Empire». A: HOLT, P. M.; LAMBTON, A. K.; LEWIS, B. [ed.]. *The Cambridge History of Islam*. Vol. I. Cambridge: CUP, 1970.
- JAUME I. *Llibre dels fets*. Ed. de Jordi Bruguera. Barcelona: Barcino, 1991-1992. 2 v. (Els Nostres Clàssics; B 10-11)
- KEIGHTLEY, R. G. «Muntaner and the Catalan Grand Company». *Revista Canadiense de Estudios Hispánicos*, 4 (1979), p. 37-58.
- LEVY, Emil. *Petit dictionnaire provençal-français*. Raphèl les Arles: Culture Provençale et Méridionale: Marcel Petit, 1980. [Edició fascicular]
- LEWENT, Kurt. «Le vers de la terra de preste Johan by Cerverí de Girona». *Romance Philology*, 51 (1948-1949), p. 516-538.
- MARCOS HIERRO, Ernest. *Die Byzantinisch-Katalanischen Beziehungen im 12. und 13. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Chronik Jakobs I. von Katalonien-Aragon*. Munic: Institut für Byzantinistik, Neugriechische Philologie und Byzantinische Kunstgeschichte, 1996. (Miscellanea Byzantina Monacensia; 37)
- MARÍN PINA, María Carmen; MONTANER FRUTOS, Alberto. «Estado actual de los estudios sobre la vida y obra de Juan Fernandez de Heredia». A: EGIDO, Aurora; ENGUITA, José M.^a [ed.]. *Juan Fernández de Heredia y su época: IV Curso sobre lengua y literatura en Aragón*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1996, p. 217-284.
- MARINESCU, Constantin. *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1994.
- *La Catalogne et l'Arménie au temps de Jacques II*. París, 1923. (Mélanges de l'École roumaine en France; II)
- MARSILI, Pere. *La crónica latina de Jaime I*. Ed. de María de los Desamparados Martínez San Pedro. Almería, 1984.
- MARTÍNEZ, fra Pero. *Obras de fra Pero Martínez*. Ed. de Martí de Riquer. Barcelona: CSIC, 1946.
- MARTORELL, Joanot; GALBA, Martí Joan de. *Tirant lo Blanch*. Ed. d'Albert Hauf i Vicent Escartí. 2a ed. València: Generalitat Valenciana. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, 1992. (Clàssics Valencians)
- MASSÓ I TORRENTS, J. «Inventari dels béns mobles del rey Martí d'Aragó». *Revue Hispanique*, 12 (1905), p. 413-590. [Reimpr. facsímil: Nova York: Klaus Reprints, 1962]
- MILÀ I FONTANALS, Manuel. *Obras de Manuel Milà y Fontanals*. Vol. II: *De los trovadores en España*. Ed. de Martí de Riquer. 2a ed. Barcelona: CSIC, 1996.
- MIRET I SANS, Joaquim. *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1918.
- NICOLAU D'OLWER, Lluís. *L'expansió de Catalunya en la Mediterrània oriental*. 3a ed. Barcelona: Proa, 1974.
- «Un témoignage catalan du siècle de Rhodes en 1444». *Estudis Universitaris Catalans*, XIII (1927), p. 376-387.

- NITTI, John; LLOYD, Kasten A. [ed.]. *Concordances and Texts of the Fourteenth- Century Manuscripts of Juan Fernández de Heredia*. Madison: Hispanic Seminary of Medieval Studies, 1982. [Microfitxes]
- PASTOR, Ludwig von. *Histoire des Papes*. Vol. V. París, 1911.
- PICATT, Marco. «El “planh” per la caiguda de Constantinoble». *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, xv (1987): *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, vol. 7, p. 55-84.
- PUJOL I SANMARTÍN, Josep M. «The *Llibre del rei En Jaume*: A Matter of Style». A: DEYERMOND, Alan [ed.]. *Historical Literature in Medieval Iberia*. University of London, Institute of Romance Studies 7-V-1993. Londres: Queen Mary and Westfield College. Department of Hispanic Studies, 1996, p. 35-65.
- *Sens i conjointures del Llibre del rei en Jaume* [Tesi doctoral dirigida pels doctors Jaume Vidal i Alcover i Joan Bastardas i Perera]. Tarragona: Universitat de Barcelona. Divisió dels Centres Universitaris del Camp de Tarragona, 1991. 2 v.
- RIBERA I LLOPIS, Joan. «Per a la interpretació —literària— de la Història de Jacob Xalabín». *Llengua & Literatura*, 4 (1990-1991), p. 7-37.
- RIQUER, Martín de. *Los trovadores en España*. *Historia literaria y textos*. Barcelona: Planeta, 1975. 3 v.
- ROCA, Vicente. *Hystoria en la qual se trata de la origen y guerras que han tenido los turcos, desde su comienço hasta nuestros tiempos, con muy notables successos que con diversas gentes y nasciones les han acontecido y de las costumbres y vida dellos [...]*. *Dirigida al ilustrissimo señor don Carlos de Borja Duque de Gandia y Marques de Lombat, recopilado por [...] cavallero valenciano*. [València], 1556 [1555 al colofó].
- RUBIÓ I LLUCH, Antoni. *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval [1908-1921]*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2000. 2 v.
- SETTON, K. M. *The Papacy and the Levant (1204-1571): II. The Fifteenth Century*. Filadèlfia: The American Philosophical Society, 1978.
- ZIMMERMANN, Michael. «Orient et Occident dans la chronique de Ramon Muntaner. A propos de l'expédition de Romanie». *Le Moyen Age*, 94 (1987), p. 201-235.